

Снежана САМАРЦИЈА
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

ПОД ЗАШТИТОМ БОГА И СВЕТОГ ЈОВАНА (ДУХОВНИ СРОДНИЦИ У СРПСКОЈ ТРАДИЦИЈИ И УСМЕНОМ СТВАРАЛАШТВУ)

Срби су породичним и фамилијарним односима придавали посебан значај, који се на више начина испољава у српској традицији и култури. Такве везе су имале и практичне функције. Јер, од бројности (и угледа) патријархалне заједнице зависили су и друштвени статус и могућности боље одбране од непријатеља, сигурност и економски напредак целе породице. Поред крвног сродства, изузетну важност Срби су придавали видовима духовног повезивања, какви су – кумство, побратимство и посестримство. Осим кумова, побратима и посестрима, под божанском заштитом били су и односи између поочима/помајке и посинка/поћерке. Свакако да су друштвеноисторијске околности додатно утицале на институције патријархалне задруге и духовног орођавања, за које су важила строга правила. Није зато случајно што су рефлекси стварности и обичајни кодекс нашли путеве до динамичних стилизација међу свим усменим родовима и врстама.¹

Кључне речи: српска традиција, духовне сродничке везе, усмено стваралаштво.

На старину и важност сродничких односа у српској култури говори мноштво појмова којима се одређује врста везе не само међу члановима уже породице и генерација истог рода,² већ и сродства између припадника

¹ Рад је део пројекта *Српско усмено стваралаштво у интеркултурном коду* (Институт за књижевност и уметност у Београду), које финансира Министарство за науку и просвету РС.

² Осим одредница: отац, мајка, син, ћерка, брат, сестра, баба и деда, унук и унука, постоје данас махом заборављени појмови који подразумевају низ генерација истог рода: деда, прадеда, чукундеда, наврдеда, курђел, аскурђел, курђуп, курлебало, сукурдол, судепач, парађупан, ожмикур, курајбер, сајкатава, бели орао; баба, прабаба, чукунбаба, наврбаба,

шире фамилије.³ Поред крвних сродника, у патријархалној култури изузетан значај имају и духовне везе, успостављене на одговарајући начин између чланова различитих породица. По једној варијанти стиховане легенде особен патрон тако повезаних људи је – Свети Јован. Он од Бога добија улогу заштитника „кумства и братимства” (Вук, СНП II, 1). И у изрекама су очуване исте представе. Када се од некога тражи помоћ у невољи, обичај је да се каже: „Кумим те Богом и Светијем Јованом” или се заклиње: „Тако ми Светога Јована, који ми је с тобом од добре воље а без невоље! Ка куму” (Вук, Пословице, 3578, 5314).

1. Духовно сродство у усменом стваралаштву

Архаична подлога таквог орођавања посебно се уочава у статусу кума, тим пре што је обредно-обичајна пракса врло дуго очувала облике венчаног, шишаног или стриженог (сувог) и крштеног (мокрог) кумства.⁴

Иако је избор кума био слободан, често ту улогу има стари сват са венчања родитеља, али се круг није ограничавао само на рођаке, већ су се кумством међу комшијама и пријатељима успостављале и шириле социјалне везе. Други облик духовних спона представља братимљење и сестримљење, било да је склапано уз особен ритуал или једноставним, непосредним ословљавањем. „Мистично” створеном сродству припада и посињење,⁵ такође изједначено са крвним родбинским релацијама, о чему сведочи и строг систем табу-прописа. Осим забране полних односа и склапања брака са кумом и члановима његове породице, „свако nanoшење зла куму – убиство, крађа, превара, па чак и обична увреда – није само

курђела, аскурђела, курђупа, курлебала, сукурдола, судепача, парађупана, ожмикура, курајбера, сајкатава, беле пчеле. *Брачна правила Српске православне цркве*, Београд, 1994.

³ Такви су називи: *стриц* и *стрина* – очев брат и његова жена, *ујак* и *ујна* – мајчин брат и његова жена, *пашенози* – мужеви сестара, *јетрве* – жене удате за два брата, *девер* – мужевљев брат, *заова* – мужевљева сестра, *синовац* и *синовица* – братовљева деца, *сестрић* и *сестричина*, сестрина деца, *стричевићи* и *нећаци* – братовљева деца, *шурак* – женин брат, *свастика* – женина сестра. Именице *зет* и *снаја/снаха*, означавају „статус” јединке која је склапањем брака постала нови члан породице. О подразумеваним везама два тако повезана рода сведочи и ословљавање између родитеља брачног пара, као *пријатеља* и *прије*. За ожењеног мушкарца су родитељи његове жене *таст* и *ташта*, а за удату жену су мужевљеви родитељи *свекар* и *свекрва*. Сваки од ових појмова има и више варијација, у зависности од регије и дијалекатских особености одређеног краја, али је њихов смисао увек исти.

⁴ В. Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, Београд, 1973, стр. 160, 334–340; *Словенска митологија, енциклопедијски речник*, прир. С. М. Толстој – Љ. Раденковић, Београд, 2001, стр. 317–318. В. такође тематски број часописа *Кодови словенских култура*, бр. 3, посвећен свадби, Београд, 1998.

⁵ Т. Р. Ђорђевић, *Белешке о нашој народној поезији*, Београд, 1939, стр. 153–158.

друштвени или морални, него и религијски прекршај, који подразумева одговарајућу натприродну санкцију.”⁶

Непоштовање кумства, у самом врху тешких грехова, најближе је братоубилачким намерама и не одваја се од казне, заслужене због почињеног светогрђа између чланова породице. Легенде у стиху посебно истичу прекршаје норми које се односе на духовно сродство:

„Црн им био образ на дивану
Пред самијем Богом истинијем!
Кум свог кума на судове ћера,
И доведе лажљиве свједоке
И без вјере и без чисте душе,
И оглоби кума вјенчаного,
Вјенчаного или кришенога...” (Вук, СНП II, 1)

„... Ја сам био у земљу проклету
Ђено јесте Боже незаконство:
Ђе не моле Бога, да помогне,
И не слуша пород родитеља,
А не слуша млађи старијега,
Ђе кум кума не држи за кума...” (Вук, СНП II, 2)

„Никола се на рај наслонио
Преко раја у пакао гледа
Али у паклу три душе горе:
Једној гори лице до очију ...
Којој гори лице до очију,
Тај љубио богом посестрима...”⁷

Поремећај етичког система и неписаних правила понашања неминуно изазива последице. Есхатолошка визија пропасти света симболички обележава свеопшти морални суноврат, испаштања, па и затирање целог народа:

„Настануће *пошљедње вријеме,*
Нестануће овце и вшенице,
И у пољу челе и цвијета;
Кум ће кума по суду ћерати,
А брат брата звати по мегдану...” (Вук, СНП II, 32)

⁶ D. Bandić, *Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba*, Beograd, 1980, стр. 367.

⁷ Н. Беговић, *Живот Срба граничара*, Београд, 1986, стр. 96.

Значај кумства упечатљиво се истиче у етиолошким предањима,⁸ тим пре што нарушавање етичког кодекса оставља трајне последице. Поремећени односи у друштву пројектују се на космичка пространства, живи и неживи свет. Само постојање корњаче или Млечног пута⁹ упозорава на обавезе између обе окупљене стране. Постоји и кондензовани исказ – упозорење, које потврђује неопходност апсолутног поштовања кума, његове породице и имања: „Грјехота се и на кумов плот наслонити.”¹⁰

И у ширем комплексу веровања окупити или братимити представнике животињског света, митска бића и персонификоване појаве подразумева трајну везу и заштиту. Могући далеки траг тотемизма крије се и у особеном обраћању дивљим животињама као кумовима (ласица, лисица, вук, медвед, змија итд.). Амбивалентна симболика ових представника фауне¹¹ обухвата и њихове хтонске компоненте. Опасност од демона такође утиче на покушаје уклањања погубних исхода сусрета два света. Настојећи да обезбеди опстанак, човек се обраћао различитим силама и стихијама. Међу бајкама, легендарним причама, подврстама предања стилизовани су и такви детаљи према одговарајућим жанровским правилима. Јунак куми и братими небеска тела (Сунце, Месец), демоне болести (куга, чума, кољера),¹² але, змајеве и виле, па и саму смрт (Чајкановић, СНП, 32, 115, 135, 197). И фантастична бића у невољи вапе и моле: „Чујеш момче! *Кумим те Богом и по Богу да си ми брат (...)* кутариши ме белаја” (Чајкановић, СНП, 52). Тек када прође проверу, јунак бајке стиче моћне заштитнике, дародавце и помоћнике.

Уважавање кума као сегмент придобијања наклоности предака повезује се и са архаичном функцијом даривања. У пригодним околностима (свадба, крштење) куму се припрема и узвраћа достојан поклон. Одступање од ове норме такође не пролази без последица, што наглашавају призори опевани у легендама. Усред пакла је човек којем гори глава јер се за живота тешко огрешио:

„Овај није даровао куму:
Кума њему светога Јована,
А он њојзи паре ни динара...” (Вук, СНП II, 4)

⁸ Н. Милошевић-Ђорђевић, *Од бајке до изреке*, Београд, 2000, стр. 178.

⁹ О постанку корњаче, Вук, ЕС, стр. 174; о постанку Млечног пута или Кумове сламе, Вук, ЕС, стр. 174; М. Ђ. Милићевић, *Живот Срба сељака*, Београд, 1984, стр. 62; Н. Беговић, *нав. дело*, стр. 224.

¹⁰ Н. Беговић, *нав. дело*, стр. 224.

¹¹ О томе више: А. Гура, *Симболика животиња у словенској народној традицији*, Београд, 2005.

¹² С. Тројановић, *Главни српски жртвени обичаји*, Београд, 1983, стр. 38, 208; С. Зечевић, *Митска бића српских предања*, Београд, 1981, стр. 96.

Даривање, као стилизовани вид приношења жртве, односи се и на задобијање милости Бога и светаца, али и демона. Уобичајено поклањани предмети такође имају одговарајуће симболичко значење (кошуља, пешкир, јабука итд.). Прописи постоје и при дочекивању и гошћењу кумова. Та обредно-обичајна секвенца се кондензовано сачувала и у пословичним поређењима:

„Као у кума на части (било *свашта доста*)”;
 „Пред кума. *Добро*, да се може пред кума изнијети.”
 (Вук, Пословице, бр. 2182, 4468)

Веселин Чајкановић наводи одломак народне песме који сведочи да се „кумство и братимство сматрају за истоветну ствар”, јер обе везе имају статус сродства:

„*Богом куми* б’јела вила,
 Богом куми бан-Секула:
 – *Богом брате*, бан-Секуле!
 Не води ме ујку твоме.” (Вук, СНП I, 266)

Смисао и неприкосновеност кумства и братимљења положени су у најдубље слојеве традиције, а могуће су и претпоставке да божанство кумства представља претка целог народа. На ту подлогу надградила се новозаветна функција Светог Јована, уобличена у сва четири Јеванђеља. Чин који му је припао на Богојављање отворио је пут светитељу ка сложеном и слојевитом религијском комплексу, те се кроз датуме црквеног календара обележавају дани његовог зачећа и рођења, дан када је посечен, као и обретење његове главе. „Шест празника посвећених током године светом Јовану подсећају на најпресудније догађаје из његовог земног и светачког живота.”¹³ Истовремено, тако се обележавају све етапе природних циклуса, отвара се и затвара круг календарске и аграрне године.

Усмено преношена традиција није изменила свечеве атрибуте, само су стихови народних песама учврстили њихов значај. У сложеним амалгамима паганских и хришћанских слојева традиције, при космичкој свадби Месеца, Бог кумује, док је Свети Јован одабран да буде стари сват или прикумак (Вук, СНП I, 230, 231), а управо ће стари сват са родитељске свадбе бити кум новим изданцима рода.

Снага духовног или мистичног орођавања, изједначеног са крвним везама, чак је и јача, јер се сродство успоставља по Богу:

„Венчано је кумство к’о крштено,
 А крштено од Бога послано.” (ЛМС, стр. 129)

¹³ М. Недељковић, *Годишњи обичаји у Срба*, Београд, 1990, стр. 282–283.

Неписани закони понашања пред Богом и људима укључени су у најшири комплекс традицијске културе и чине богат сегмент садржинских нивоа формулативности.¹⁴ Из тог фонда преузимају их певачи, казивачи, приповедачи, а при стилизацији сваке поједине варијанте овакве етно-јединице су јасне слушаоцима (припадницима исте културе). Такве појединости се, такође, додатно прилагођавају одговарајућим поетичким правилима усмених облика. Сватовске почаснице истичу углед и значај кума, при чему се наздравља и осталим активним учесницима свадбе.¹⁵ Легенде у стиху упозоравају на последице прекршаја, пословице кондензују животно искуство предака и преносе га потомцима. Када јунаци прозних варијаната окуме одређеног свеца или и саму смрт, стичу њихову заштиту. Под различитим околностима, светитељ чак и оживљава своје кумче, а довитљиви кум смрти понекад надмудри и своју куму, продужавајући туђ или сопствени животни век. Архаични слој ових представа можда открива смисао, старину и исходишта духовног орођавања са животињама.¹⁶

Главни јунак бајке некад се и братими са представницима оног, другог, оностраног, фантастичног света. Док трага за несталим мужем, јунакиња бајке неосетно прелази просторне границе и сусреће персонификована небеска тела и природне појаве (Вук, СНП, 10). Чим ослови Сунчеву, Месечеву и ветрову мајку као сопствену, она постаје посестрима Сунца, Месеца и ветра. Тиме се појачавају уобичајене улоге помоћника и дародавца,¹⁷ битне за структуру бајке при решавању тешких задатака и препрека.¹⁸ Братимљење међу ликовима бајке не одражава само шири етнографско-етички контекст, већ и рефлексе епске технике. По изузетној, хиперболисаној снази су изједначени Краварић Марко, Кривигреда и

¹⁴ R. Pešić – N. Milošević-Đorđević, *Narodna književnost*, Beograd, 1984, стр. 85.

¹⁵ Вук је такав контекст извођења сватовске лирике сугерисао својим насловима: *Кад кум долази, Кад долази стари сват, Кад долази дјевер, Кад долази војвода; Опет тада куму, Опет куму кад сватови нијесу весели* (Вук, СНП I, бр. 18–21, 98, 99).

¹⁶ Такво је, на пример, орођавање са рибом: Вук, СНП, Додатак, бр. 4. *Кум риба*. У јужнословенској грађи међу легендарним причама улога кума припада и Богу или Богу и одређеном свецу: R. Strohal, *Hrvatskih narodnih pripovijedaka knj. I. Narodne pripovijetke iz sela Stativa*, Rijeka, 1886, бр. 72. *Kako je jedan siromašak iskal pravičnih kumov*, 76. *Kako je Bog krstil dete na svitu i kako mu je sveti Petar kumoval*. Посебан круг варијаната тематски се односи на духовно орођавање са светитељем, али такав наративни оквир само треба да истакне снагу брачне љубави, упоређене са односом родитеља према деци: К. Ристић – В. Лончарски, *Српске народне приповетке*, Нови Сад, 1891, бр. 1 *Чудновато кумство*; ЈМС, бр. 43 *Није смрти без суђена дана, нит је свога без рођена друга* и нап. стр. 219–220; Чајкановић, СНП бр. 86 и нап. стр. 529. В. такође: М. Стојановић, *Пушке приповијетке и pjesme*, Zagreb, 1867, бр. XXIX *Smrt kuma*; К. Костић, *Народне приповетке за децу/за старо и младо*, Београд, 1897, стр. 3–14, *Божје кумче*.

¹⁷ V. J. Propr, *Morfologija bajke*, Beograd, 1982, стр. 90–94

¹⁸ Н. Радуловић, *Слика света у српским народним бајкама*, Београд, 2009, стр. 7–8, 10, 76, 86, 91, 167, 234.

Таригора, те се јунаци побратиме (Чајкановић, СНП, 10). Под другачијим околностима су Стојша, најмлађи брат који тражи сестре и Младен, змај, најпре противници (Вук, СНП, 5). Али, када ниједан не може да победи у часном мегдану, они се братиме и Младен постаје савезник и помоћник побратиму.

Реалије из свакодневног живота пројектују се и на онострана бића и на животињско царство. Тако се, на пример, у једној басни побратиме вук и пас, али само да би алегорија нагласила разлику између два опречна животна начела. Лисица се три пута оследи и лако краде медведу мед, под изговором да мора ићи до Кртиног Дола како би крстила кумче. Медвед не сумња у лисичине намере, јер кума увек мора донети и дарове.¹⁹

Кумство међу јунацима шалјивих прича постаје окосница духовитих обрта, мада не подразумева уобичајена строга правила која се иначе односе на духовно сродство. Обавеза домаћина да угости кума или куму постаје нека врста наративне подлоге, на којој се ефикасније оцртавају различите људске мане (облапорност, прождрљивост, незнање, притворност, лицемерје, шкртост, склоности ка крађи и лагању и др.).²⁰ Уосталом, такво наличје патријархалног кодекса често се испољавало и у животу и у токовима историје.

2. Кумство и побратимство међу епским јунацима

Ни епски свет не може се одвојити од етичких начела одређене заједнице, само што се честице фолклорно-етнографске „грађе” не објашњавају посебно. Оне су избрушене, познате и брзо активирају семантичко богатство, које се подразумева већ кроз именовање самих предмета, појава, појмова и односа.

До које мере се у епску биографију пројектују реалије, схватања, правне, религијске и моралне норме певача и публике потврђују и бројне духовне везе успостављене између јунака. Уобичајено наслеђивање кумства кроз генерације уткано је у судбине најзначајнијих владарских породица, те су српски цар Стјепан и Вукашин Мрњавчевић кумови, као и њихови синови, млади Урош и Краљевић Марко. На самрти се „болан”

¹⁹ С. Самарџија, *Народне басне и приче о животињама*, Београд 202, бр. 13. *Пас и вук побратими*; 62, *Кума из Кртина Дола* и нап. на стр. 116, 129.

²⁰ О последицама непоштовања кума в. нпр. А. Николић, *Српске народне приповетке*, I. Београд, 1842, бр. 1. *Ко шта чини све себи*. Мада се прекршај експлицитно не кажњава, у шалјивим причама се индиректно осуђују сви видови нечасног и недолчног односа према куму. Вук, СНП, *Шалјиве*, бр. 17. *Кад се харчи нек се харчи*, 24. *Кум куму украо прасицу*; В. Врчевић, *Српске народне приповетке понајвише кратке и шалјиве*, Београд, 1868, бр. 282. *Кум куму украо прасицу*, бр. 354. *Кум у кума на конаку*. В. такође сведене ситуације уз пословице: *Благо мене ево мога кума (...)*; *И вриједи* и сл. Вук, *Пословице*, бр. 224, 1543.

цар с вишеструким поверењем обраћа Вукашину: „Мили куме, Вукашине краље!” и у аманет оставља бригу над царевином, док нејако чедо не стаса да преузме трон предака. Са истоветном топлином се и Урош обраћа Вукашиновом сину:

„Благо мене! ето мога кума,
Ето кума, Краљевића Марка!” (Вук, СНП II, 33, 34)

Опречни односи према кумовима које испољавају Вукашин и Марко појачавају и контраст између оца и сина и њихове индивидуалне црте.

Присуство кума у сватовској поворци је обавезно, те се при каталожском низању званица истиче углед јунака коме припада таква част. Често је кум и најстарији међу најугледнијим јунацима. Мада такав портрет није изоштрен, у запису из *Ерлангенског рукописа* „Југовић Богдане” кумује на венчању војоде Војина, чија је невеста сестра цара Стефана (ЕР, 92). Он је, очито старешина своје куће, јер су у каталогу званица само набројани „девет браће девет Југовића”. Са много јаснијим атрибутима задатак кума додељује се Дебелић-Новаку, у Ђурђевим сватовима (Вук, СНП II, 79). Змај Огњени Вук позива свога кума Сибињанин Јанка да новом улогом појача претходну:

„Хајде мене, куме у сватове,
Да ти вјенчаш мене и ђевојку.” (Вук, СНП, II, 92)

Углед кума међу сватовима индиректно треба да истакне и статус младожење, тако будимски краљ кумује Поповић Стојану, а млетачки дужд Марку (Вук, СНП II, 87, 56). Необична прерасподела опозиције своје/туђе у сватовским поворкама дискретан је наговештај потенцијалне опасности. Сигналима трагичних преокрета женидбеног славља припада и јединствен пример Милијиног изостављања кума из силних сватова. Иако се потанко набрајају јунаци које окупља поносни Иван Црнојевић, никоме није припала част да буде Максимов заштитник, венчани кум (Вук, СНП II, 89). Зато се са лакоћом извршава кобна замена младожења, а у епилогу трагедије нема могућности да се умире крви зараћених племена.

Осим почасту коју кумство доноси и емотивне блискости, ово духовно сродство подразумева одговорност, обавезу и уважавање обе орођене стране. Утолико је чин неверства подвргнут оштријој осуди, било да се кум огреши о куму и кумче, попут Грчића Манојла и везира Тодора (Вук, СНП II, 6, 30) или он постаје жртва својих духовних сродника.

Јачину и светост духовног сродства, али и тежину прекршаја, истиче контраст између похотљивог млетачког дужда и честите Маркове невесте. Суочена са срамним предлогом, девојка упозорава на последице, а започиње своје упозорење – клетвом:

„Иди, дужде, изгубио главу!
Како ће се обљубити кума
Под нам’ ће се земља провалити,
А више нас небо проломити,
Како ће се кума миловати.” (Вук, СНП II, 56)

Истоветна начела брани и певач бугарштице:

„тер не могу ја узет’ куму моју за љубовцу.” (Богишић, 12)

У ангажованом коментару слепе певачице чак се два пута клетвом процењују поступци кума Тодора („Кум неверни, вера га убила!”). Клеветник и крвник, везир ставља испред истине и кумства дворске почаст и позицију власти, а сходно таквом избору уследиће и казна. Завера коју кум спрема против кумчета у савршеној је супротности са наивним поверењем јунака-жртве. Паралелизам на којем почива конструкција свих сегмената ове варијанте укључује типско чудо у завршницу. Оно сликовито, катарзично упозорава на светост кумства, погубност зависти и клевете, али и немогућност да се грех окаје и на овом и на оном свету. С друге стране, независно од побуда због којих је кумство склопљено, чак ни након разоткривања преваре:

„Не може се раскумити кумство.” (ЛМС, стр. 131)

За разлику од венчаног кумства, постављеног у дубину епске радње, посредством каталога званица или при негативној карактеризацији ликова, крштено кумство добија дискретније, али динамичне улоге. Као битан сегмент покретања сукоба и вредновања понашања издваја се мотив намљивања јунака на кумство. Копривица Вук, на пример, зна да му се припрема замка, јер је у (часним) окршајима погубио деветорицу браће попа Црногорца (Вук, СНП IV, 3). Свестан да је освета неминовна, он препознаје и опасност од позива на кумовање. Императив кумства надјачава опрез и Вук спремно ризикује како би испунио свету дужност. Али, баш зато што је сопствени живот ставио као залог виших вредности, из безизлазне ситуације и заседе избавља га сила јача од оружја:

„Бог га чува и Свети Јоване.”

Слични конфликти зато се обликују као двострука провера јунака. Колико превара открива негативну природу противника (краљ Шишман), толико сам епски јунак увећава славу свог оружја честитим поступком (Вук, СНП II, 75). Уз њега је и виша сила, као помоћник, док судбина намењена неверним кумовима истиче тежину прекршаја. Таква стилизација награде-казне у епске реалије и релације може да укључи и чудо:

„Ал’ пред црквом нигде нико нема,
Сал његова она мила кума,
И она се протурила стеном...” (Вук, СНП III, 45)

Када у бугарштици Марку стижу три књиге, он ће најпре отићи да кумује, а затим се одазива у цареву војску (Богишић, 7). Тиме је избегнут конфликт као основно сижејно-психолошко чвориште и покретач епске наративе. И десетерачке варијанте потврђују хијерархију обавеза:

„Свршуј, синко, који стари’ закон –
Прво иди на крштено кумство,
Другом иди на венчано кумство,
Потом шећи на цареву војску.” (Вук, СНП II, 53)

Међутим, у посебној функцији формула добија нову димензију, јер се одлука нијансира као избор између кумовања и вазалне дужности. Јевросимин неочекиван савет разрешава Марка дилеме, али детаљ добија посебан статус у комплексу епске биографије:

„У свате се иде на весеље,
На кумство се иде по закону,
На војску се иде од невоље:
Иди, синко, на цареву војску;
И Бог ће нам, синко, опростити,
А Турци нам неће разумјети.” (Вук, СНП II, 62)

Тако кршење „закона” и грех одбијеног кумства максимално истичу тежину невољне позиције у коју су токови историје поставили хришћанске обласне господаре и највеће епске јунаке.

Особен статус духовног сродства има и побратимство-посестримство, склопљено на различите начине, привлачном силом епске славе или од невоље. Највиђенији јунаци додатно су приближени себи равнима, при чему снага побратимских односа поништава препреке својствене опозицији своје/туђе. Јер, братимљење не везује само Милоша, Марка и Рељу или Милоша, Топлицу и Косанчића, горске харамбаше и ускочке прваке, већ се посредством побратимства руше сваковрсне границе. Марко међу Турцима стиче одане побратиме Хасан-агу, бега Костадина, Алил-агу (ЕР, 87, 140; Вук, СНП II, 61). Њихов однос, међутим, не подразумева епску равноправност. Алил-ага, на пример, спасава своју главу тако што братими непријатеља – Марка, а спреман је да му поклони имање, дворе и љубу. Марков одговор открива супериорног победника, али и шири етички кодекс побратимства. Склопљено пред Богом, духовно сродство између побратима преноси се и на чланове њихове породице:

„О, Турчине, жив те Бог убио!
 Буд ме братиш, што ми жену дајеш?
 Мене твоја жена не требује,
 У нас није кано у Турака,
 Снашица је кано и сестрица.” (Вук, СНП II, 61)

У додирима фантастике са епским светом и Марко и други јунаци имају посестрима међу вилама. Када се повезаност два света тако представи, виле редовно притичу у помоћ, за разлику од другачије одређених улога ових митских девица (нпр. бродарице су непријатељи, који траже људску жртву; облакиње су гласнице смрти; горске виле подстичу братоубиство итд.). Уз вилинско порекло, јунаци епских песама, предања и бајки долазе у сродничке везе са фантастичним бићима и на другачији начин, након провере. Захвална вила тада задоји спасиоца и своје посинку дарује снагу или друге атрибуте нужне за остваривање циља. Сам чин орођавања, битан за структуру прозних врста, у епском систему је од секундарног значаја. Заправо, духовно сродство између два света – епског и вилинског у епици се подразумева, јер је део технике певавања и саставни члан нивоа формулативности.

Процесе наслојавања сегмената традиције веома добро илуструје и лик који на особен начин „заменује” вилу у појединим сижејним моделима. Елиминисани елементи фантастике нису поништили симболику крчме усред горе²¹, чија значења задржавају и хтонске компоненте. Типски лик крчмарице, именован махом као Мара, Јана, Јања или, ређе Јела, наследио је део вилинских особина и функција. И крчмарица се двојако опходи према епским јунацима, јер их издаје, опија и обећенлучи травама, али уме и да притекне у помоћ (Вук, СНП II, 8, 68; III, 7, 22, 26). Споредан лик, крчмарица-посестрима преокреће безизлазну ситуацију у корист побратима, а ако се придружи непријатељској страни, побратим јој се свети због невере.

Побратим је увек обавезан да прискочи у невољи, као што паша Соколовић спасава дубровачког властелина и сам Дубровник од намера охолог султана (Богишић, 80). И када би сам најрадије утекао пред Љутицом Богданом, Марко остаје на мегдану, јер је од страха јачи само побратимски завет:

„Пак ста гледат’ куд ће побјегнути,
 Али њему одмах на ум паде,
 Ће су с’ један другом завјерили:
 Ће се један у невољи нађе,
 Да му други у помоћи буде.” (Вук, СНП II, 39)

²¹ М. Детелић – Л. Делић, Крчма у планини. Крчма/механа као део епског простора, *Филолошке студије*, 2014, XII/2, стр. 250–266.

Осим јунаштва и угледа на основу којих се успоставља (и готово подразумева) духовно сродство, побратим/посестрима може се стећи и у најтежим животним околностима. Када сужањ или рањеник тражи помоћ од другог, братимљењем се обе стране заувек обавезују, али је занимљиво да тада помоћници припадају или противничкој страни или нижим друштвеним слојевима (турска ↔ хришћанска страна; јунак : целати, поштоноше, телали, апсанџије, неимари, бербери; робиње, слушкиње).

Најстарији записани стихови концентрисани су на ситуацију-сцену у којој Јанко из тамнице зазива орла: „Богом те брата јимају”.²² Уз братимљење војвода обећава и примерен дар,²³ чији се смисао подразумева као приношење људске-ратничке жртве:

„Ја те ћу напитати црвене крвце турешке,
Белога тела витешкога.”

Истовремено, Јанко тако испољава сопствену борбеност и самосвест о мноштву победа, а те особине међу епским јунацима чине га достојним да братими и цара над птицама: јунак испољава борбеност и самосвест о мноштву сопствених победа. И мада се том формулом (Вук, СНП II, 54, 55) затвара ова слика, без одговора суре птице, неизвесности нема. Да је братимљење прихваћено и да Јанко није погубљен као Ђурђев заточеник, потврђује ширина епске биографије историјског Јаноша Хуњадија.

Девојке у невољи или девице при сусрету са незнамцем сопствену част чувају већ самим ословљавањем типа „*Богом брата*, делијо незнана”. Часне намере јунака огледају се у одговарајућем ословљавању при сусрету:

„*Драга сестро*, Косовко девојко!”
„*Сестро драга*, Косовко девојко!”
„Божја помоћ, *моја секо драга!*” (Вук, СНП II, 69, 51, 47)

Формула којом се пред Богом успоставља духовно сродство такође постаје етички императив. Опхођење побратима и посестрима изједначено је са табу-прописима подигнутим између крвних сродника. Зато, када посестрима пожели да је хајдук обљуби, у процени поступака учествује Свевишњи. Мада је грех заслугом Новака избегнут и до трагедије не долази, завршница се обликује по стандардном контрастирању доказа правде и неправде, кроз чудесна дешавања у самој природи:

„куда проиде гиздава д(е)војка
та гора зелена посанула
од страха од бога великога

²² М. Панџић, *Народне песме у записима 15. до 18. века*, Београд, 1964, 2002², стр. 33.

²³ М. Павловић, *Обредно и говорно дело*, Београд, 1986, стр. 57–63.

од срамоте од л(е)пе д(е)војке
 јер побрати Старину Новака
 пак ктеаше Новака љубити
 а куд пројде Старина Новаче
 она суха гора пролистала
 и суха трава помладила
 од правде од Старине Новака
 јер не љуби богом посестриме.” (ЕР, 150)

Хајдучке посестриме могу постати и жртве неверних и нечасних јунака,²⁴ али се побратим по правилу одазива када је потребно заштитити образ и чедност посестриме (Вук, СНП III, 5). Обрада мотива варира у зависности од жанровског система. У балади и романси тежиште је постављено на поштовању/кршењу духовне везе, док овај тип сродства служи као позадина из које се мотивише акција јунака-заштитника кроз развијене епске стилизације.

Као што се издаја кума не може окајати, тако се и издаја побратима кажњава смрћу. Сами епски заплети удвајају позицију противника, јер се непријатељ неочекивано јавља у сопственим редовима. Болани Дојчин²⁵ верује да ће му побратим притећи у часу када спасава своју породицу и ослобађа цео Солун/Солин од најтежих намета. Међутим, и својим занатом приближен хтонским сферама, Петар налбантин не скрива страст пред побратимовом љубом (ЕР, 110; Вук, СНП II, 78). Угрожене су обе жене из Дојчиновог окружења, док напасници (Арапин и ковач) имају демонске атрибуте, стилизоване на различите начине. Долазећи преко мора или везан за водено пространство, *црни* насилник је бојом и поступцима наследио својства подземних сила, које угрожавају опстанак човека. Ковачима су такође приписивана натприродна својства, повезаност са оним светом и самим ђаволом,²⁶ јер су у контакту са ковином извађеном из земље и подземним огњем.²⁷ Но, кршење побратимског завета и инцест који смера, чине Петра налбантина и тежим, опаснијим Дојчиновим противником. Зато ће, изједначени по злу, Арапин и ковач Петар бити изједначени и кроз заслужену смрт.

Мањи уплив архаичне борбе против демона открива чувени мегдан Баја Пивљанина и бега Љубовића. Уздајући се у оданост побратима, Бајо води само Његошевић Мата на непријатељску територију. Слакомљен на

²⁴ Б. Сувајџић, *Епске песме о хајдуцима и ускоцима*, Београд, 2003, стр. 411.

²⁵ Л. Делић, „Болани Дојчин” – путеви генезе и модификација певања о сукобу „бола-ног” јунака с Арапином, *Жива реч. Зборник у част проф. др Наде Милошевић-Ђорђевић*, ур. М. Детељић – С. Самарџија, Београд, 2011, стр. 105–125.

²⁶ Д. Бандић, *Народна религија Срба у 100 појмова*, Београд, 1991, стр. 136–140.

²⁷ J. Chevalier – A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, Zagreb, 1983, стр. 292–293.

понуђено благо, секундант прикрива бегову превару, али га срамни чин кошта губитка живота и части (Вук, СНП III, 70).

Побратимство између највиђенијих јунака може да се додатно учврсти њиховим улогама у сватовима. Милош жели да Косанчићу буде кум, а Топлица девер на венчању, као што приликом прошевине Лекине сестре Марко Краљевић предлаже побратимима:

„Један да је хитар ђувеглија,
А двојица да су два ђевера.” (Вук, СНП II, 40, 51)

Чини се, ипак, да овакво двоструко везивање подразумева кршење неке скривене забране, јер двоструко орођавање увек осујети трагичан преокрет.

Обавезу коју подразумева и само ословљавање посебно потврђује духовно сродство између непријатељских страна. Придижући рањеника из Марице, млада Туркиња поштује обавезу коју постављају његове речи: „Сестро моја, Туркињо ђевојко!” И, када њен рођени брат прекрши ту везу, она му упућује клетву. Друга варијанта још изразитије одражава значај духовног сродства, јер је и одбијање братимства у невољи грех који се кажњава смрћу (Вук, СНП II, 57, 58). Утолико пре поступак невесте Влашића Радула истиче племенитост, појачану драматичним околностима свадбе. Конфликтна ситуација ставља младу жену на двоструку проверу, јер одбијање Дињаровог сестримљења значи грех, као и одступање од очекиваног понашања девојке при увођењу у нови род (Вук, СНП II, 88). Снага духовних спона ипак односи превагу, те се заплет не разрешава свеопштим страдањем, већ величањем племенитости.

Дињарова заседа у гори подудара се са уобичајеним замкама, постављеним караванима и сватовима. Крвав исход може спречити сама невеста, на различите начине, од којих је један и братимљење зулумћара:

„богом брате бане Маријане...
и не носи моје златне парте
не квари ми прве среће моје.” (EP, 15)

Марјан зато мења своју првобитну намеру и постаје заштитник и дародавац. Поштовање посестрима у овој романси из старог зборника обухватило је и страх од двоструког прекршаја – огрешења о духовно сродство и срећу девојачку.²⁸ Мудра сирота девојка, принуђена да бира између три просца, разрешава сукоб тако што окуми Марка, војводу Јанка старосвати и братими окупљене сватове (Вук, СНП II, 41).

²⁸ Н. Милошевић-Ђорђевић, *Заједничка тематско-сужејна основа српскохрватских неисторијских песама и прозне традиције*, Београд, 1971, стр. 241–242.

Братимљење/сестримљење којим невољници покушавају да се избаве, некад обухвата један детаљ из архаичне подлоге, чиме се додатно појачава смисао и значај њихових молби. Пошто Марко, као једини могући спасилац, одбија позиве цара и царице, њему се обраћа Арапинова изабраница. На тежину њеног положаја указује формула уобичајена за истицање животних опасности:

„Пак довати перо и хартију,
У лице је пером ударила,
Од образа крви отворила,
Марку ситну књигу написала:
Богом брата, Краљевићу Марко!
Братимим те Богом истинијем,
И кумим те Богом истинијем
И вашијем светијем Јованом,
Не дај мене црну Арапину...” (Вук, СНП II, 66)

Стамболска принцеза не зазива само Бога и покровитеља кумства и братимства, већ и својом крвљу склапа мистично сродство. Иначе се у церемонијалном орођавању измењује крв или испија вино,²⁹ као симболична супституција крвне жртве. Самим тим, вишеструка морална обавеза покреће Маркову одлуку и акцију. Сродство успостављено између Арапинове жртве и хришћанског јунака има и особен оквир, упечатљив већ на нивоу међусобног ословљавања султана и вазала-заштитника.

3. Поочиме царе господине

Инверзију владарског статуса и моћи поданика наглашавају варијанте у којима је султан Марку „посинак”, док турског цара јунак назива „почимом”. Мада се у таквом опхођењу назире рефлекс историјских детаља из судбине деспота Стефана Лазаревића,³⁰ нема у том односу искрености и топлине. Марко је принуђен да служи, а „светли” цар не може без Марка, често га дарује и још чешће зазире пред његовом сабљом. Сасвим је другачији емотивни набој између других епских јунака у истоветном односу. Побратимске везе подразумевају обавезе и поштовање свих чланова духовне породице. Са искреним уважавањем Змај Огњени се обраћа Јакши капетану:

„Поочиме, Јакша капетане!
Да ми пошљеш до два сина твоја,

²⁹ В. Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, Београд, 1973, стр. 331–340.

³⁰ Ј. Деретић, *Загонетка Краљевића Марка*, Београд, 1995, стр. 165–197.

Сина твоја, побратима моја,
Поочиме, мене у сватове,
Да ђевери буду уз ђевојку.” (Вук, СНП II, 92)

Опасност од двоструког духовног везивања баца сенку неизвесности на исход ове женидбе. Структура модела и снага змајевитог јунака нису довољни да би до венчања дошло, већ расплет захтева и додатног помоћника. Али, управо се побратимска оданост истиче и у овим околностима, као што се духовне везе између Јакшиних синова и Вука постојано чувају кроз старије и новије записе.³¹

Посињење у традицији Срба има такође посебно место. Поједини ритуали, попут провлачења наочета кроз недра, директно су укључени у епско приповедање:

„Прометну га кроз недра свилена,
Да б’ се дете од срца назвало.” (Вук, СНП II, 30)

Тумачећи ове стихове Вук примећује: „Као да га је родила. Приповиједа се, да и сада тако чине они, који узму кога мјесто свога дјетета.” Симболично изједначавање посинка са чедом које расте „под срцем” и „од срца породом” потврђује и пословица „Хранитељ је као и родитељ” (Вук, Пословице, 6043). Ова је веза можда и снажнија од родитељства „по греху”, јер се успоставља као Божији дар. Убрајање међу неприкосновена духовна сродства подразумева и поштовање строгих забрана, чак и онда када се збивања преместе у другачији културни комплекс:

„Ја у теби оца почитујем
Не мож’ ћерка оцу бити љуба,
Ваља с’ бојат’ Бога великога
И његова Мухамеда свеца –
Више нас ће небо помрчати,
А под нама земља провалити...” (Вук, СНП IIр, 17)

Мада до инцеста не долази, развијене и стабилне формуле учествују у једноставној поларизацији ликова, јер јасно раздвајају грешне намере од праведне одлуке. Крвна и духовна сродства активно учествују у моделовању епских портрета, док снага емотивних веза веома често помера развијену нарацију ка одликама балада. Значај породичних односа и духовних спона оцртава се и на нивоу епских делокруга³², који отварају хоризонт очекивања публике и усмеравају судбине ликова.

³¹ Љ. Пешикан-Љуштановић, *Змај Огњени Вук – историја, мит, епска песма*, Нови Сад, 2002, стр. 83–95.

³² С. Самарџија, *Биографије епских јунака*, Београд, 2008.

Садејству различитих елемената мора се додати и значај „епохе” у чијим оквирима се обликује епски јунак и читава биографија. Особен импулс стилизацији даје и сплет друштвених околности, било да оне саме постају мотивација заплета, представљају визију давне и ближе прошлости или одражавају схватања и знања колектива. Но, независно од епске епохе систем моралних норми максимално учествује у истицању особина епских јунака. Зато је и могуће да се успех на ратном попришту и слава оружја потврђују тек уз поштовања универзалних и локалних етичких принципа. Епском славом зато се може овенчати и јунак који не замахује оружјем, већ спасава робље на другачији начин. Спреман да откупи несрећне жене и нејач, кнез Иван Кнежевић се супротставља и самом Кулин-капетану. Лукави Турчин, свестан кнежевог угледа, обавезује противника: „Па се Кулин с кнезом побратио”. У драматичном призору благородни кнез од Семберије биће условљен новом, снажнијом обавезом, јер до њега стижу вапаји невољних:

„...О Иване и *отац и мајко!*
Избављај нас, какогоди знадеш,
Не пусти нас ти у турске руке. –
Која брати, а која очими,
Иван пође, а робље му не да.
Иван срцу одољет’ не може,
Сузе рони, а робиње тјеши...” (Вук, СНП, IV, бр. 29)

Можда и зато што се „мера” људскости и чојства поставља у сваком тренутку постојања, духовно сродство је једно од битних елемената изградње епских портрета. Приближавајући се том димензијом обичним смртницима, јунаци епске песме не губе сопствене херојске црте, напротив, могу их с правом носити само ако поштују кодекс части и честитости. Духовно сродство са једнакима и слабијим, заштита коју епски јунаци пружају и помоћ коју очекују или траже, показују да се до права на славу не стиже само кроз тешка искушења и огледања на мегдану. Однос према кумовима, побратиму или посестрими открива како се епски лик нијансира и дограђује у најсложенијим етичким проверама, кроз опхођење према другом човеку.

Премда је одавно изгубљена архаична подлога духовног орођавања, и у савременим животним околностима одржале су се код Срба институције кумства и побратимства. Нарочито су венчано и крштено кумство, а нешто ређе братимљење и сестримљење, попримили обележја савремене културе. Поред блиских пријатеља, такве везе склапају махом припадници истог

социјалног статуса, појединци из одређених друштвених кругова. Ипак, колико год да се ритуално-религијски контекст неминовно дезинтегрисао, део етичког кодекса одржао се кроз обострано уважавање духовних сродника и обавезу међусобног даривања. Некада се тек на нивоу ословљавања (куме, побратиме, брате) разазнаје старинска обредно-обичајна пракса. Такво обраћање неретко добија и потпуно преиначена значења, уз примесе различитих типова хумора, било да се именовањем исказују симпатије и благонаклоност или је изразитије иронично дистанцирање од непознате особе.

ЛИТЕРАТУРА

- Богишић:** В. Богишић, *Народне пјесме из старијих највише приморских записа*, Београд, 1878; Горњи Милановац, 2003².
- Вук, Даница:** В. С. Караџић, *Даница 1826, 1827, 1828, 1829, 1834*, Сабрана дела Вука Караџића (СД) VIII, пр. М. Павић, Београд, 1969.
- Вук, ЕС:** В. С. Караџић, *Етнографски списи. О Црној Гори*, пр. М. Филиповић и Г. Добрашиновић, Просвета, Београд, 1969.
- Вук, Пјеснарице:** В. С. Караџић, *Мала простонародња славено-сербска пјеснарица (1814), Народна србска пјеснарица (1815)*, СД I, пр. В. Недић, Просвета, Београд, 1965.
- Вук, Пословице:** В. С. Караџић, *Српске народне пословице*, СД IX, пр. М. Пантић, Београд, 1987.
- Вук, Рјечник I:** В. С. Караџић, *Српски рјечник (1818)*, СД II, пр. П. Ивић, Београд, 1966.
- Вук, Рјечник II:** В. С. Караџић, *Српски рјечник (1852)*, СД XI/1–2, пр. Ј. Кашић, Београд, 1986–1987.
- Вук, СНП I:** В. С. Караџић, *Српске народне пјесме, I*, СД IV, пр. В. Недић, Београд, 1975.
- Вук, СНП II:** В. С. Караџић, *Српске народне пјесме, II*, СД V, пр. Р. Пешић, Београд, 1988.
- Вук, СНП III:** В. С. Караџић, *Српске народне пјесме, III*, СД VI, пр. Р. Самарџић, Београд, 1988.
- Вук, СНП IV:** В. С. Караџић, *Српске народне пјесме, IV*, СД VII, пр. Љ. Зуковић, Београд, 1988.
- Вук, СНП Iр-Iвр:** В. С. Караџић, *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића, I–IV*, пр. Ж. Младеновић и В. Недић, САНУ, Београд, 1973–1974.
- Вук, СНП, СНП Додатак, СНП, Шаљиве:** В. С. Караџић, *Српске народне приповијетке*, СД III, пр. М. Пантић, Београд, 1988.

-
- ЕР:** Г. Геземан, *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама*, Сремски Карловци, СКА, 1925.
- ЛМС:** М. Клеут, М. Матицки, С. Самарџија, М. Радевић, *Народне умотворине у „Летопису Матице српске”*, Нови Сад–Београд, 2003.
- Чајкановић, СНП:** В. Чајкановић, *Српске народне приповетке*, Београд, 1927, ²1999.